

Examining the Thematic Diversity of Hadiths Transmitted from Imam Reza (A.S.) on Imamate in Relation to the Historical Context of His Era

Zeinab Omidian¹

1. Assistant Professor, Department of Shiite History, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran: z.omidiyan@hsu.ac.ir

---

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
July 15, 2023

In Revised Form:
August 20, 2023

Accepted:
September 25, 2023

Published Online:
December 21, 2024

Keywords

A significant portion of Imam Reza's (a) hadiths is dedicated to the subject of Imamate. Thus, examining these hadiths from various perspectives is of considerable importance. This article aims, using a historical approach, to identify the components of Imamate from the Imam's viewpoint and to understand their connection to the historical context of his time. Accordingly, the research question here is: what meaningful relationship exists between the historical context contemporary with Imam Ali ibn Musa (a) and the thematic diversity of the hadiths on Imamate attributed to him?

Based on the political and cultural atmosphere of the late 2nd and early 3rd centuries AH, it is evident that issues of leadership and Imamate in the Islamic community were still among the most contentious challenges among Islamic sects and denominations. Consequently, the numerous hadiths of Imam Reza (a) on the topic of Imamate are directly related to the crises and challenges of his time, including issues of caliphate and elective leadership, the permissibility of appointing a lesser figure over a more qualified one, the prioritization of caliphs, intra-Shi'a sects, and extremist factions. Among the Imam's most significant actions to address these doubts and challenges was establishing the legitimacy of the Imamate of Ahl al-Bayt (a) by focusing on the components of divine appointment and the elevated status of the Imams, the virtues and superiority of Imam Ali (a), knowledge and infallibility, divine authority, and the obligatory obedience to the Imam. Each of these components clearly reflects Imam Ali ibn Musa's (a) views on the differences, weaknesses, and errors in the perspectives of contemporary sects.

Imam Reza (A.S.), Imamate, Islamic sects and denominations, Caliphate, Hadiths.

Cite this The Author (s): Omidian, Z. (2024). Examining the Thematic Diversity of Hadiths Transmitted from Imam Reza (a) on Imamate in Relation to the Historical Context of His Era : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 4, Winter 2024, Serial Number 48 – (133- 164)-

[DOI:10.22034/farzv.2023.407187.1894](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.407187.1894)

[Publisher: University of Tehran Press](#)

Introduction

It appears that the most significant dispute within the Islamic community, emerging after the passing of the Prophet Muhammad (s) and persisting to this day, is the issue of succession. Consequently, Imamate and leadership became a crucial and central topic in Islamic thought, driving political differences among Muslims and distinguishing various Islamic sects and schools. Due to this importance, all religious leaders and scholars in Islamic sciences have expressed views on Imamate, forming a vast oral and written legacy in the Islamic world. Among this wealth, many hadiths on Imamate are attributed to Imam Reza (a). These hadiths have held such significance that prominent Shiite scholars, such as Kulayni, Ibn Babawayh, Fayz Kashani, al-Hurr al-Amili, and al-Khoei, have relied primarily on these narrations to clarify Imamate, outlining the responsibilities and attributes of the Imam. Even contemporary thinkers, like Ali Korani, have referenced Imam Reza's (a) hadiths to elucidate Imamate. These scholars' reliance solely on explaining Imam Reza's (a) narrations to define Imamate, without resorting to other definitions, indicates their view of Imam Reza's (a) explanation as complete; their core description of Imamate aligns with Imam Reza's (a) portrayal of it and its significance. Given the extensive volume and lasting importance of these hadiths, a question arises regarding the meaningful connection between the historical context of Imam Ali ibn Musa's (a) era and the thematic diversity of his narrations on Imamate.

It is evident that each of the Infallible Imams (a) lived under distinct political, economic, and cultural circumstances. Understanding the different aspects of the Imams' lives and their teachings in relation to their contemporary contexts enables a more concrete understanding of their words and actions, and better serves as a model for emulation. Additionally, this knowledge provides insight into some of the fundamental and overarching concepts of Shiite political thought present in their narrations. Although valuable research has been conducted on the context behind the words and actions of Imam Ali (a) and Imams Hasan (a) and Husayn (a), a comprehensive examination of the other Imams from this perspective remains lacking. Regarding Imam Reza (a), although there is some research on the alignment of his actions with the political conditions of his time—particularly concerning issues of the succession and Alids uprisings—these studies often overlook the cultural background of his era. In other words, Imam Reza's (a) era as a whole, including his responses, particularly regarding Imamate, has yet to be fully explored, nor has the relationship between the vast number of his hadiths on Imamate and the culture of his time received adequate scholarly attention. This gap highlights the necessity of further research in this area, marking the innovation of this study.

Research Methodology

This study adopts a historical research method, as part of the statements of the Infallibles (a) were responses to the events and conditions of their time, which require analysis and understanding. In the historical method—one of the most commonly used in historical research—the objective is to uncover the relationship between spoken word, action, and written texts and the political, social, and cultural conditions of each period. This article, therefore, employs this method to examine the connection between the hadiths of Imam Reza (a) on Imamate and his contemporary historical conditions, with a particular focus on the cultural and religious landscape of the late 2nd and early 3rd centuries AH. The author believes that this historical perspective has inspired methods such as discourse analysis, content analysis, and semantic exploration within other fields of humanities research, where these analytical approaches are applied.

Findings and Results

The analysis of Imam Reza's (a) narrations on the teachings of Imamate reveals that his primary objective was to assert and defend the legitimacy of the Twelve Imams, aiming to correct the varying beliefs and shifts within his contemporary society. To achieve this goal, Imam Reza (AS) based his arguments on the Qur'an, the Prophet's (s) hadiths, and rational evidence. His discourse was organized around several thematic streams, demonstrating his commitment to resolving doubts and addressing the intellectual challenges of his time.

At the end of the 2nd century and the beginning of the 3rd century AH, leadership and Imamate were still among the most contentious issues for Islamic sects and denominations. During this time, many of Imam Reza's (a) hadiths on Imamate emphasized divine appointment and the superiority of Imam Ali (a), clearly rejecting the notion of the superiority of the first three caliphs. These hadiths of Imam Reza (a) were transmitted in response to the Sunni and Mutazilite view of elective leadership, the Khawarij and some Zaydis' acceptance of a lesser figure's rule despite the presence of a superior one.

At this time, many traditionalists, similar to some Khawarij and Zaydi leaders, did not consider the Imam's duty to include spiritual guidance for the people; thus, they removed attributes such as divine appointment, knowledge, and infallibility from the Imamate, or added the condition of military leadership. Similarly, the followers of the Fathiyya sect disregarded the need for knowledge in the Imam. In response to these views, Imam Ali ibn Musa (a) promoted the belief in guiding the community, knowledge, and infallibility as essential characteristics

of the Imam. While leaders among Sunnis and non-Imami Shiite sects deemed their rightful leaders as the Rashidun caliphs, the Fatimids as military leaders, Abdallah al-Aftah, Ismail and his descendants, or even Musa ibn Ja'far (AS) as the Mahdi, Imam Reza (a) countered these claims by recounting narrations from his forefathers about divine appointment, the number of Imams, their clear lineage, and the attributes of the Qa'im. Addressing certain Shiites who objected to his acceptance of the political position of crown prince or the extremist groups who discredited Shiism with their permissive practices and claimed affiliation with the Imams, Imam Reza (a) emphasized the obligatory obedience to the Imam in adhering to the core principles of Shariah. In this manner, Imam Reza (a) addressed the doubts surrounding Imamate and its attributes during his time and previous eras, and through these intellectual endeavors, he resolved many of the prevailing ideological conflicts of his time.

بررسی نسبت تنوع موضوعی احادیث منقول از امام رضا (علیه السلام) در باب امامت با فضای تاریخی هم‌عصر ایشان

زینب امیدیان^۱

z.omidiyan@hsu.ac.ir

۱. استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	تعداد قابل توجهی از احادیث امام رضا (علیه السلام) به مبحث امامت اختصاص دارد. از این رو، مطالعه این احادیث از زاویه‌های مختلف حائز اهمیت فراوان است. این مقاله می‌کوشد با استفاده از روش تاریخی، ضمن شناخت مؤلفه‌های امامت در نگاه امام (علیه السلام)، پیوند آن‌ها را با فضای تاریخی معاصر ایشان دریابد. بر این اساس، پرسش این پژوهش آن است که چه نوع ارتباط معناداری میان فضای تاریخی هم‌عصر امام علی بن موسی (علیه السلام) با تنوع موضوعی احادیث امامت منقول از ایشان وجود دارد؟
۱۴۰۲/۰۴/۲۴	
تاریخ بازنگری:	بر پایه فضای سیاسی و فرهنگی انتهای سده دوم و ابتدای سده سوم هجری مشخص شد که در این دوره، همچنان مسئله رهبری و امامت جامعه اسلامی چالش برانگیزترین مشکل فرق و مذاهب اسلامی بوده است. از این رو، احادیث فراوان امام رضا (علیه السلام) درباره مسئله امامت در ارتباط مستقیم با بحران‌ها و چالش‌های زمانه ایشان چون خلافت و امامت انتخابی، عقیده جایز بودن خلافت مفضول با وجود افضل، تفضیل خلفا، فرقه‌های درون شیعی و غلات است.
۱۴۰۲/۰۵/۲۹	
تاریخ پذیرش:	از مهم‌ترین اقدامات امام (علیه السلام) برای پاسخ به این شبهات و هججه‌ها، تثبیت حقانیت امامت اهل بیت (علیهم‌السلام) به واسطه تمرکز بر مؤلفه‌های نص امامت و جایگاه الهی ائمه (علیهم‌السلام)، فضایل و افضلیت امام علی (علیه السلام)، علم و عصمت، حجت الهی و مفترض الطاعه بودن امام بوده است. هر کدام از این مؤلفه‌ها به روشنی نظرات حضرت علی بن موسی (علیه السلام) در خصوص تفاوت‌ها، نقاط ضعف و اشتباه دیدگاه‌های فرق معاصر ایشان را بازتاب می‌دهد.
۱۴۰۲/۰۷/۰۳	
تاریخ انتشار:	
۱۴۰۲/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها	امام رضا (علیه السلام)، امامت، فرق و مذاهب اسلامی، خلافت، روایات.

استناد: امیدیان، زینب (۱۴۰۳). بررسی نسبت تنوع موضوعی احادیث منقول از امام رضا (علیه السلام) در باب امامت با فضای تاریخی هم‌عصر ایشان: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۴۸ - (۱۳۳-۱۶۴).

[DOI:10.22034/farzv.2023.407187.1894](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.407187.1894)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

به نظر می‌رسد مهم‌ترین اختلافی که پس از رحلت حضرت رسول ﷺ در جامعه اسلامی آغاز شد و تا امروز هم ادامه یافته، مسئله جانشینی پیامبر ﷺ است؛ بنابراین، مسئله امامت و رهبری در بینش اسلامی، مسئله کلیدی و مهمی شد و سبب اختلاف سیاسی میان مسلمانان و عامل وجه تمایز فرق و مذاهب اسلامی شد. به سبب همین اهمیت، تمامی پیشوایان دینی مذاهب و اندیشمندان علوم دینی دیدگاه‌هایی درباره امامت و پیشوایی ذکر کرده‌اند که میراث شفاهی و مکتوب عظیمی را در جهان اسلام پدید آورده است. در این میان، احادیث فراوانی با موضوع امامت منتسب به امام رضا (ع) است. اهمیت این احادیث تا بدان جاست که در طی قرون متمادی تکیه اصلی عالمان مشهور شیعه همچون کلینی (م ۳۲۹)، ابن بابویه (م ۳۸۱)، فیض کاشانی (م ۱۰۹۱)، حرعاملی (م ۱۱۰۴ق) و خوئی (م ۱۳۲۴ق) برای تبیین امامت، بیان وظایف و ویژگی‌های امام، روایات این معصوم (ع) است. حتی برخی از اندیشمندان معاصر چون علی کورانی نیز برای تبیین امامت به همین احادیث امام رضا (ع) توسل جسته‌اند (ن.ک: چگینی و چگینی، ۱۳۹۵: ۹۹-۱۰۰). اکتفای این دانشمندان به بیان و شرح بخش‌های مختلف روایات این امام (ع) در جهت تبیین امامت و استفاده نکردن از تعاریف دیگر، حاکی از کامل دانستن تعریف امام رضا (ع) نزد آنان دارد؛ به طوری که شاکله اصلی توصیف آنان از امامت همان توضیح امام رضا (ع) از امامت و جایگاه آن است. با عنایت به حجم وسیع و اهمیت ماندگار این احادیث، مسئله‌ای به ذهن متبادر می‌شود که چه نوع ارتباط معناداری میان فضای تاریخی هم‌عصر امام علی بن موسی (ع) با تنوع موضوعی احادیث امامت منقول از این معصوم (ع) وجود دارد؟

۱-۲. اهداف، ضرورت و روش تحقیق

واضح است که هر یک از معصومین (ع) در اوضاع سیاسی، اقتصادی و فرهنگی متفاوتی زیست کرده‌اند. شناخت ابعاد مختلف سیره ائمه (ع) و گفتار آنان در ارتباط با زیست جهان معاصر ایشان، سبب الگوبرداری بهتر و درک انضمامی تری از کلام و عمل آن‌ها می‌شود. همچنان که به شناخت بخشی از مفاهیم بنیادین و کلان اندیشه سیاسی شیعه در روایات آن‌ها می‌انجامد. با این مقدمه، توجه به این نکته حائز اهمیت است که با وجود آنکه تاکنون پژوهش‌های ارزشمندی درباره چرایی رفتار و کلام امیرالمومنین (ع) و حسنین (ع) در بستر تاریخی معاصر ایشان صورت گرفته؛ هنوز خلأ جدی در تحقیقات همه جانبه از این منظر درباره دیگر ائمه (ع) احساس

می‌شود. درباره حضرت رضا (علیه السلام) هم هرچند، تحقیقاتی در زمینه ارتباط نحوه عمل حضرت با شرایط سیاسی زمانه ایشان به‌ویژه درباره مسائل سیاسی ولایت‌عهدی و قیام‌های علویان انتشار یافته؛ اما در این تحقیقات از توجه به بافت فرهنگی زمانه امام رضا (علیه السلام) غفلت شده است. به عبارت دیگر، هنوز زمانه ایشان به‌عنوان یک کل که در مواقع مختلف واکنش‌های تبیینی و روشن‌گرانه امام به‌ویژه در محث امامت را به دنبال داشته، بررسی نشده و مقوله ارتباط حجم وسیع احادیث امامت این پیشوای شیعی با فرهنگی زمانه ایشان مورد توجه محققان واقع نشده است؛ موضوعی که ضرورت پژوهش در این زمینه را دوچندان کرده و نوآوری این پژوهش است.

شایان ذکر است این پژوهش، مبتنی بر روش تاریخی انجام گرفته است؛ چراکه بخشی از کلام معصومان (علیهم السلام) در پاسخ به شرایط و حوادث زمانه ایشان بوده و ضرورت دارد آن شرایط شناسایی و فهم شود. در روش تاریخی که یکی از روش‌های پرکاربرد در پژوهش‌های تاریخی است تلاش می‌شود رابطه و نسبت میان گفتار، عمل و متن تولیدشده با شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هر دوره کشف شود. مبتنی بر این روش، در مقاله حاضر کوشش شده رابطه احادیث منقول از امام رضا (علیه السلام) در باب امامت با شرایط تاریخی معاصر ایشان، به‌ویژه شرایط فرهنگی و مذهبی در پایان سده دوم و اوایل سده سوم هجری شناسایی شود.^۱

۱-۳. پیشینه پژوهش

از میان پژوهش‌های فراوانی که درباره امام رضا (علیه السلام) نوشته شده است، برخی پژوهشگران با توجه به تخصص خود به بررسی احادیث امامت امام رضا (علیه السلام) پرداخته‌اند؛ اما هیچ‌یک از این تحقیقات به ارتباط احادیث امامت امام رضا (علیه السلام) با زمانه ایشان توجه نکرده‌اند. از آن جمله می‌توان به مقاله خانی‌مقدم و زاهدی (۱۳۹۵) اشاره کرد که در این پژوهش به بررسی ارکان آموزه امامت در روایات امام رضا (علیه السلام) پرداخته‌اند. همچنین بشیر (۱۳۹۸) در مقاله خود تنها به بررسی خطبه امام رضا (علیه السلام) درباره امامت با روش تحلیل گفتمان پرداخته و با توجه به مسئله و پرسش اصلی خود سایر روایات امام (علیه السلام) را بررسی نکرده است. فتاحی‌زاده و احدیان (۱۳۹۷) نیز در مقاله خود به مقایسه روایات امام رضا (علیه السلام) درباره ویژگی‌های امامت در دو کتاب الحجّه و بصائر الدرجات پرداخته‌اند.

با مقایسه نمونه‌های بیان شده با پرسش طرح شده برای این پژوهش می‌توان دریافت که

۱. نگارنده معتقد است که از درون این نگاه تاریخی و با الهام از آن است که روش‌هایی همانند تحلیل گفتمان، تحلیل محتوا و حتی معناکاوی در سایر رشته‌های علوم انسانی شکل گرفته است و در تحلیل‌ها استفاده می‌شود (برای آگاهی بیشتر ن.ک: ساسانی، ۱۳۸۹؛ حسن‌زاده، ۱۳۸۲؛ سلطانی، ۱۳۸۴).

مسئله، پرسش و رویکرد این پژوهش‌ها با تحقیق نگارنده متفاوت بوده و در نهایت تحقیقاتی جزیره‌ای در بررسی ارتباط متن و زمانه بوده‌اند. در واقع، هیچ یک از این محققان به جریان‌ها و چالش‌هایی که امام با آن روبه‌رو بودند توجه نکرده و تحلیل احادیث امامت را با توجه به ارتباط آن‌ها با زمانه امام رضا (علیه السلام) انجام نداده‌اند. این نکته نیز ضرورت پرداختن به پژوهش حاضر و ابعاد نوآورانه آن را روشن می‌سازد.

بر مبنای روش این تحقیق، ابتدا شرایط سیاسی و فرهنگی معاصر حضرت علی بن موسی (علیه السلام) مورد توجه قرار می‌گیرد. از آنجا که موضوع این پژوهش به امامت اختصاص دارد، مسائل سیاسی و فرهنگی مورد مطالعه قرار می‌گیرد که با موضوع امامت و رهبری در ارتباط باشد. سپس تلاش می‌شود مؤلفه‌های امامت در کلام حضرت رضا (علیه السلام) استخراج شود تا شناخت و درک بهتری از نحوه ارتباط سخنان امام (علیه السلام) با شرایط تاریخی به دست آید.

۲. شرایط سیاسی و فرهنگی دوره امامت امام رضا (علیه السلام)

برای فهم معنای مستتر در احادیث منقول از امام رضا (علیه السلام) در باب امامت، نخست باید زمانه امام (علیه السلام) را شناخت؛ بنابراین در ادامه، نخست اوضاع سیاسی معاصر امام رضا (علیه السلام) در ارتباط با پیشوایی جامعه توضیح داده می‌شود. سپس، نمایی از دیدگاه‌های نظری درباره امامت که در بستر فرهنگی آن دوره تاریخی وجود داشت، ارائه می‌شود.

۲-۱. اوضاع سیاسی

انقلاب عباسی که با استفاده از محبوبیت اهل بیت (علیهم السلام) و علویان، پشتوانه نظری و سیاسی شیعه و حمایت نظامی ایرانیان به ثمر رسید، خیلی زود در پی کسب مشروعیت از طریق مختلف برآمد. سرکوبی قیام‌های زنداقه چون استاذسیس و قتل عام آن‌ها، یکی از عواملی بود که سبب نزدیکی محدثان و فقها به عباسیان و تأیید آن‌ها به عنوان خلیفه در انجام وظیفه، حفظ کیان سنت اسلام و سرکوبی بدعت و بدکیشی در اسلام شد (ن.ک: معارف و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۲-۳۳). از آنجا که خلفای عباسی تخصصی در علم دین نداشته، کوشش وافرری کردند که با نزدیک شدن و حمایت از فقها و محدثان مبنای مشروعیت دینی خود را ایجاد و تقویت کنند؛ اما سیاست آن‌ها در نزدیکی به نخبگان فرق و مذاهب، سیاست یکسان و پیوسته‌ای نبود، چنان‌که از ابتدای تأسیس تا دوره متوکل (حک: ۲۳۲-۲۴۷ق.) به مذاهب فقهی و کلامی مالکی، حنفی، شیعه و بعدها معتزله و

حنبل‌ی نزدیک شدند (همان: ۳۳-۳۶). در راستای این هدف، جریان واگذاری ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) توسط مأمون رخ داد که یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ امامت نیز به‌شمار می‌رود.

۱۵ سال از دوره امامت امام رضا (علیه السلام) (امامت: ۱۸۳-۲۰۳ق.) با حکومت دو خلیفه عباسی هارون (حک: ۱۷۰-۱۹۳ق) و امین (حک: ۱۹۳-۱۹۸ق) و پنج سال از آن با خلافت مأمون (حک: ۱۹۸-۲۱۸ق) هم‌زمان بود. سرگرمی هارون الرشید به جنگ‌های خارجی و داخلی و پنج سال اختلاف جانشینی امین و مأمون فرصت مناسبی برای ترویج و تحکیم عقاید شیعی برای پیشوای هشتم شیعیان فراهم کرد. انتخاب حضرت به‌عنوان نامزد ولایت‌عهدی از میان مدعیان امامت در علویان، جایگاه و موفقیت ایشان را در ۱۷ سال گذشته تأیید می‌کرد. مأمون در سال‌های نخستین خلافت خود با مسائلی همچون نارضایتی عنصر عرب از انتقال پایتخت به مرو و واگذاری امور مهم به ایرانیان (جهش‌یاری، ۱۴۳۰ق: ۴۲۸-۴۲۹)، شورش نصر بن شیبث (ابن‌اثریر، ۱۳۸۵ق، ج: ۶: ۳۰۸) و شورش‌های علویان به‌ویژه زیدیه (خلیفه بن خیاط، ۱۴۱۵ق: ۳۱۰-۳۱۱) مواجه شد. با این حال واکنش اولیه او برای سامان دادن به این اوضاع آشفته، طرح مسئله ولایت‌عهدی امام بود.

سرانجام سال ۲۰۱ق. امام رضا (علیه السلام) به اجبار ولایت‌عهدی را پذیرفتند. این پذیرش در بین طبقات اجتماعی بازتاب‌های مختلفی داشت. گروهی از عباسیان از ترس فروپاشی خلافت عباسی به مخالفت برخاستند. عده‌ای از شیعیان و خوارج و صوفیان ولایت‌عهدی را برنتافته و به‌شبهه‌افکنی درباره مشروعیت این موضوع در میان مردم پرداختند. امام رضا (علیه السلام) به این شبهات پاسخ دادند که اساس حکومت و خلافت از وظایف امام و خلافت عباسی است که ایشان را از حکومت و خلافت دور کرده‌اند و مأمون جز بازگرداندن حقی که از خاندان پیامبر غصب شده بود، کاری نکرده است (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۶۸-۶۹؛ ۱۳۸۵، ج: ۱: ۲۳۷-۲۳۸؛ رضوی، ۱۳۸۵: ۳۵-۴۶). نکته مهم درباره طرح ولایت‌عهدی این است که این مسئله علاوه بر اینکه انتقال خلافت به امام معصوم را به دنبال داشت، توجه به مبحث امامت و ویژگی‌های آن را در جامعه آن روز ضروری می‌ساخت.

۲-۲. اوضاع فرهنگی و مذهبی

گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در سده دوم و اوایل سده سوم هجری، دیدگاه‌های مهم و چالش‌برانگیزی درباره موضوع امامت و خلافت میان اصحاب فریق و مذاهب اسلامی مطرح بوده است. از این رو، موضوع خلافت به مهم‌ترین مشکل فرهنگی و مذهبی در جهان اسلام تبدیل

شد. هر چند شکل‌گیری گروه‌های شیعی، سنی، معتزله، خوارج و غالیان به سده نخست هجری بازمی‌گشت، در این برهه، علاوه بر انشعاب، جرح و تعدیل‌هایی در برخی باورهای فرق به وقوع پیوست. یک عامل اصلی این انشعاب و اختلاف‌ها در کنار سودجویی، اختلاف بر سر تعریف و تعیین شاخصه‌های امام و جایگاه خلفای نخستین بود. در ادامه، دیدگاه‌های هر یک از این فرق درباره رهبری و امامت در نیمه دوم سده دوم و آغاز قرن سوم هجری توضیح داده می‌شود تا بتوان به درک بهتری از مؤلفه‌های امامت در کلام حضرت علی بن موسی (علیه السلام) رسید.

۲-۱. اهل سنت و خوارج

در این زمان، گروه‌های مختلفی همچون اصحاب حدیث، عثمانیه، مرئه وجود داشتند که بیشتر آنان در نیمه قرن ۳ ق. پس از احمد بن حنبل (م ۲۴۱ ق) در ذیل اهل سنت و جماعت به صورت یک فرقه مشخص شناخته شدند. اکثریت اهل سنت و نیز خوارج در مقابل باور شیعه مبنی بر انتصابی بودن امامت، اعتقاد داشتند که خلافت امری انتخابی است که از طریق اجماع و شورا محقق می‌شود و نصی از جانب حضرت رسول ﷺ بر تعیین امام انجام نگرفته است. این نظریه در سده دوم و سوم هجری در میان محدثان رونق داشت (ن. ک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۶ ق، ج ۳: ۲-۳؛ ابوعونه، ۱۴۱۹ ق، ج ۳: ۴۷۵؛ برای توضیحات بیشتر ن. ک: صداقت ثمر حسینی، ۱۳۹۳: ۸۶-۸۹). طرح برخی از پرسش‌ها از امام رضا (علیه السلام) حاکی از این تقابل عقیدتی و سیاسی است.

اعتقادات گروه‌های جماعت و سنت در طول زمان تغییراتی به‌ویژه در زمینه بحث پذیرش خلفای نخستین و افضلیت آنان داشت. عثمانیه در تطور معنایی خود، در پایان قرن یکم، به‌عنوان جزئی از دیدگاه پذیرفته‌شده اصحاب حدیث قرار گرفت. آن‌ها خلفای راشدین را به ابوبکر، عمر و عثمان منحصر کردند و خلافت امام علی (علیه السلام) را به‌عنوان خلیفه راشد و الگورد کردند. همچنین فقط به خلفای گذشته توجه کردند و به خلفای معاصرشان کاری نداشتند. پیام آن‌ها این بود که وظیفه هدایت امت اسلام به‌وسیله پیشوایی در زمان پیامبر ﷺ و خلفای راشدین با قتل عثمان به پایان رسید. پس از آن، خلفای جامعه اسلامی فقط در رأس حکومت بوده‌اند. از این‌رو، حفظ وحدت و جماعت امت رسول الله ﷺ باید مهم‌تر از تضمین صداقت اخلاقی حاکم اسلام باشد. وظیفه حاکم حفظ وحدت و حمایت از شریعت و معارف دینی بود که در جامعه گسترش یافته بود (کرون، ۱۳۸۴: ۲۲۷-۲۳۰). این دیدگاه در سده دوم و ابتدای سوم در بین محققان زیادی از اهل حدیث و اخباری همچون مالک بن انس (م ۱۷۹ ق)، سفیان ثوری (م ۱۶۹ ق)، سیف بن عمر (م ۱۸۰ ق) پذیرفته شد تا جایی که احتمالاً اسماعیل بن داود جوزی، از شاگردان مالک بن انس این اعتقاد را در بغداد منتشر کرد (کرون، ۱۳۸۴: ۲۲۹). اصحاب حدیث تندرو (حشویه نابتیه) دل‌باخته معاویه و یزید بودند

و خلافت علی (علیه السلام) را به‌عنوان خلیفه برحق پذیرفتند (کرون، ۱۳۸۴: ۲۳۰). برخی حدیث‌گرایان عثمانی مذهب همچون نوح بن ابی مریم (م ۱۷۳ ق) و ابن مبارک (م ۱۸۱ ق) به تدریج موضع خود را تغییر دادند و نظریه چهار خلیفه (تربیع) را پذیرفتند. این نظریه تا اواسط سده ۳ ق. در عراق فراگیر شدن. ک: خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۰: ۷۷، ۱۰۵ و ج ۱۳: ۲۷۱ و ج ۱۴: ۳۳۴). احتمال دارد نتایج کوشش مستمر ائمه شیعه به‌ویژه امام رضا (علیه السلام) و شیعیان آن‌ها در زمینه تفصیل ویژگی‌های جانشین نبی ﷺ و افضلیت امام علی (علیه السلام) در این تغییر رویه مؤثر بوده است؛ امری که نیازمند تحقیق مستقل دیگری است.

بحث ترتیب افضلیت خلفای راشدین از مباحث چالش‌برانگیز باقی ماند. فرض فرقی چون اهل سنت، خوارج و معتزله این بود که خلیفه باید افضل زمان باشد اما برخی از آن‌ها معتقد بودند خلافت مفضول، بلامانع است (برای اندیشه اباضیه و معتزله نخستین ن. ک: ولوی، ۱۴۰۰: ۲۹۰، ۲۹۲، ۳۸۸، ۳۹۷؛ کرون، ۱۳۸۹: ۱۱۲-۱۲۲ و ۱۲۷-۱۳۲). در نزد اهل حدیث عثمانی -مذهب ترتیب برتری خلفا عبارت از ابوبکر، عمر و عثمان بود (کرون، ۱۳۸۴: ۲۳۰). بعضی دیگر از اهل سنت بر این باور بودند که امام علی (علیه السلام) پس از ابوبکر، عمر و عثمان افضل است (ن. ک: اشعری، ۱۴۲۶ ق، ج ۱: ۳۴۱؛ ابن جعد، ۱۴۱۰ ق: ۳۱۱؛ ابن ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹ ق، ج ۶: ۳۵۱). به تدریج، برخی عثمانی‌ها با مرجئه هم‌رأی شدند که افضلیت خلفا با ترتیب جانشینی آنان یکسان است. بعضی نیز در مقابل شیعه، از افضلیت ابوبکر دفاع می‌کردند. در حالی که گروهی از زیدیه و معتزله از افضلیت ابوبکر و عمر بر خلیفه چهارم و سوم دفاع کردند، امامت فرد مفضول را هم پذیرفتند (کرون، ۱۳۸۴: ۲۳۰-۲۳۱).

در بین این بحث‌ها، در میانه قرن ۳ ق. عباسیان به‌شدت به دنبال مشروعیت‌سازی از طرق مختلف بودند. آنان برای ارتقای جایگاه شایسته خاندان عباسی به‌عنوان اهل بیت (علیهم السلام) در کنار دیگر خویشان نبی ﷺ به حمایت از سیره‌نویسانی همچون ابن‌هشام (م ۲۱۳ ق) و عبدالرزاق (م ۲۱۱ ق) پرداختند (معارف و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۵-۳۶)؛ همچنان که به پشتیبانی از اهل سنت و جماعت نیز پرداختند؛ چنان که گفته شد بنا بر عقیده این جماعت، لزوم حفظ وحدت امت، پرهیز از سخن درباره اختلاف صحابه و ممنوعیت کوشش برای حکومت صالح که سبب ترک خوردن وحدت شود، مورد تأکید بود. عباسیان متأثر از این گروه، در اواسط قرن ۲ ق. فقط مشروعیت ابوبکر و عمر را پذیرفتند. از اوایل ۳ ق. به‌ویژه پس از ظهور احمد بن حنبل، به دنبال تحولات فکری جهان اسلام و نیاز خلافت وقت به حکومت یکپارچه و مشروع، عباسیان مشروعیت خلیفه سوم و امامت فرد مفضول را نیز تأیید کردند (کرون، ۱۳۸۹: ۱۷۰-۱۷۱)؛ امری که به تحکیم پایه‌های مشروعیت آنان یاری می‌رساند. در مواجهه با این فضا، امام رضا (علیه السلام) به مسئله امامت

اهمیت دادند و به اصلاح باورها در این زمینه پرداختند.

۲-۲-۲. جریان فرقه‌های درون شیعی

از مهم‌ترین ویژگی‌های عصر امامت امام رضا (علیه السلام)، برخورد و مقابله شدید برخی از فرقه‌ها و جریان‌های درون شیعی با امام (علیه السلام) بود؛ چنان‌که شیخ طوسی از یقینینی نقل کرده است که «وقتی مردم درباره امامت حضرت رضا (علیه السلام) اختلاف کردند، من ۱۵ هزار مسئله از مسائلی را که از آن حضرت سوال شده بود و ایشان پاسخ داده بودند جمع کردم» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۷۳). مسئله‌ای که اهمیت این ویژگی را دو چندان می‌کرد این بود که رهبران بعضی از این جریان‌ها، مورد اطمینان‌ترین افراد و وکلای امام پیشین یعنی امام موسی کاظم (علیه السلام) بودند. از نظر علمی نیز برخی از آن‌ها جزو عالمان و راویان شاخص و برجسته محسوب می‌شدند؛ البته طبیعی به نظر می‌رسید که امام رضا (علیه السلام) در مواجهه و مقابله با این جریان‌ها و فرقه‌ها که تهدیدی برای هستی و وجود سلسله‌وار امامت به‌شمار می‌رفت، ایستادگی و تلاش خود را صرف هدایت و محکوم کردن باورهای رو به گسترش آنان کند؛ چراکه به دلیل جایگاه رهبران آن‌ها و نیز استفاده از شیوه مناظره و استدلال آوردن ممکن بود اشخاص بسیاری تحت تأثیر قرار گرفته، انسجام شیعیان از بین رفته و ضربات جبران‌ناپذیری متحمل شوند (صفری فروشانی، ۱۳۸۸ الف: ۵۹-۶۰). در یک گونه‌شناسی، این جریان‌ها درون شیعی را می‌توان در گروه‌هایی با عناوین اسماعیلیه، زیدیه، فطحیه و واقفیه طبقه‌بندی کرد. در این میان فرقه اسماعیلیه با توجه به فعالیت زیرزمینی خود، هیچ ارتباطی با امام رضا (علیه السلام) و شیعیان امامیه نداشتند (ن. ک: همان: ۱۳۸۸ ب: ۴). پس در ادامه سه فرقه دیگر بررسی می‌شود:

۲-۲-۲. زیدیه

زیدیه درباره امامت باورهایی داشتند که در تقابل با اعتقادات امامیه بود. از جمله این باورها جایز بودن امامت مفضول با وجود افضل و مشروع دانستن خلافت شیخین است (ن. ک: ولوی، ۱۴۰۰: ۱۴۰-۱۴۳). نظریه امامت زیدیه مبتنی بر امامت انتخابی است. نص را فقط درباره امامت امام علی (علیه السلام)، امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) باور داشتند. همچنین این فرقه شیعی، شرع، دعوت، قیام به سیف، «اصل شورا» و «اجماع اهل حل و عقد» را راه تعیین و شناخت امامان پس از امام حسین (علیه السلام) می‌دانستند. وظیفه امام را حفظ مصالح مردم، اجرای حدود و جهاد با ظالمین می‌دانستند. در نگاه زیدیان، هدایت مردم به سوی خدا در ذیل وظایف امام نبود؛ بنابراین جایگاه خاص قدسی برای امام قائل نبودند و صفاتی مثل عصمت، علم غیب و علم لدنی را برای امام قبول نداشتند (ن. ک: کرون، ۱۳۸۹: ۱۷۸-۱۹۵؛ سلطانی، ۱۳۹۲: ۲۱۹-۲۴۶).

زیدیه به خاطر وجوب قیام بالسیف در هر شرایطی، به محض فراهم شدن کوچکترین شرایط به قیام نظامی علیه حکومت عباسی اقدام می کردند (ن. ک: ولوی، ۱۴۰۰: ۱۴۰-۱۴۳). به همین دلیل فعالیت‌های نظامی این فرقه که در سده دوم انشعابات داشت (ن. ک: همان: ۱۴۴-۱۵۹)، به‌ویژه در دوره خلافت مامون نیز ادامه یافت. قیام محمد بن ابراهیم بن اسماعیل (۱۷۳-۱۹۹) معروف به ابن طباطبا در سال ۱۹۹ ق. و محمد دیباج در سال ۲۰۰ ق. از جمله این قیام‌هاست که همگی آن‌ها به شکست انجامید. شایان ذکر است که امام رضا (علیه السلام) عمویش محمد دیباج را با پیش‌بینی ناکامی و شکست، از این اقدام بر حذر داشته بود و روش او را مخالف روش پدرش امام صادق (علیه السلام) و برادرش امام موسی کاظم (علیه السلام) می دانستند. همچنین برادرش زیدانار را به دلیل افکارش و نحوه عملکردش در ضمن همکاری با قیام ابوالسرایا و پس از آن به شدت مورد سرزنش قرار دادند و حتی سوگند یاد کردند که با او تا زنده است هرگز هم صحبت نشوند. در واقع امام رضا (علیه السلام) همچون پدرانشان این قیام‌های عجولانه را قبول نداشتند؛ چراکه به دلیل فراهم نبودن شرایط مناسب، سبب شکست و از دست رفتن صحابه و اموال شیعیان می شدند؛ اما این عکس‌العمل امام رضا (علیه السلام) با برخورد‌های نامناسب قیام‌کنندگان روبه‌رو شد (برای مطالعه بیشتر ن. ک: صفری فروشانی، ۱۳۸۸ الف: ۵۷-۷۳؛ صفری فروشانی و بختیاری، ۱۳۹۱ ب: ۸۳-۱۱۲). این تقابل باورهای زیدیه و امامیه در بخشی از احادیث امام رضا (علیه السلام) قابل مشاهده است.

۲-۲-۲. فطحیه

فرقه فطحیه، گروهی بودند که پس از شهادت امام صادق (علیه السلام) (۱۴۸ ق)، امامت عبدالله افطح فرزند امام صادق (علیه السلام) را پذیرفتند. دلیل عده‌ای از آنان این بود که امامت به پسر بزرگ‌تر امام قبلی می‌رسد. بنا بر استدلال دیگر آنان، امام را غیر از امام غسل نداده و دفن نمی‌کنند، از آنجا که تمام این کارها را عبدالله برای جنازه مطهر امام صادق (علیه السلام) انجام داده، پس او امام است. فطحیه به امکان امامت دو برادر اعتقاد داشتند و می‌گفتند در صورتی که برادر بزرگ‌تر پسر نداشته باشد، امامت برادر کوچکتر جایز است. همین گروه پس از شهادت امام عسکری (علیه السلام) امامت جعفر بن علی معروف به جعفر کذاب را بر پایه همین اعتقاد پذیرفتند. عده‌ای از بزرگان اصحاب امام صادق (علیه السلام) به امامت عبدالله ایمان آوردند (ن. ک: اشعری قمی، ۱۳۶۱: ۸۷، ۱۱۰؛ نوبختی، ۱۳۵۵: ۷۷-۷۸؛ ۸۵-۸۶: ۹۸-۹۹).

هرچند بعضی از شیعیان پس از آزمون عبدالله و عدم توانایی وی در پاسخ به سوالات و برخی دیگر هم پس از مرگ زودهنگام وی (هفتاد روز پس از شهادت امام صادق (علیه السلام)) از امامت وی روی گردانند و امامت امام کاظم (علیه السلام) را پذیرفتند. با این وجود، ظاهراً عده‌ای از فطحیه پس از مرگ

عبدالله افطح مدعی شدند که امامت به فرزند وی به نام محمد منتقل شده و او قائم و مهدی است. این انشعاب جدید که در دوره امام رضا علیه السلام نیز فعالیت داشتند تا اواخر سده سوم دوام آوردند و دانشمندان شیعه ممتازی از میان آن‌ها برخاسته‌اند (ن.ک: روحی، ۱۳۹۵: ۶۹-۸۷). با توجه به اختلافاتی که این گروه در زمینه امامت با امام رضا علیه السلام داشتند، می‌توان برخی از احادیث امام را پاسخی علیه آنان دانست.

۳-۲-۲-۲. واقفیه

واقفیه گروهی بود که پس از شهادت امام موسی کاظم علیه السلام در سال ۱۸۳ ق. شکل گرفت. آنان بر این باور بودند که امام موسی کاظم علیه السلام زنده است و همان قائم است و نیز امامت امام رضا علیه السلام و دیگر امامان را انکار کردند (ن.ک: حسین زاده شانه‌چی، ۱۳۸۴: ۴۹-۷۸؛ صفری فروشانی و بختیاری، ۱۳۹۱ الف: ۷۹-۹۸؛ صفری فروشانی، ۱۳۸۸ ب: ۳-۲۲)؛ بنابراین امام رضا علیه السلام به رد این شبهه پرداختند و تأکید کردند «واقفی کافر است» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج ۲: ۶۶۸؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ ق، ج ۱: ۱۴۵). بیشترین درگیری امام رضا علیه السلام با واقفیه بود. همچنین به مناسبت‌های مختلف بر وفات پدرش تأکید کردند و فرمودند که امام موسی کاظم علیه السلام از دنیا رفتند همان طور که حضرت رسول صلی الله علیه و آله از دنیا رفتند و من قرض پدرم را دادم و بردگانش را آزاد و اموالش تقسیم شد و همسرانش نیز ازدواج کردند (ن.ک: کلینی، ۱۴۲۹ ق: ج ۲: ۲۷۴-۲۷۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۴۸: ۳۰۳-۳۰۴).

واقفیه از خطرناک‌ترین جریان‌های درون شیعی برای از بین بردن انسجام شیعه محسوب می‌شدند. می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین مشغله‌های امام رضا علیه السلام مبارزه با عقاید و اندیشه‌های انحرافی این گروه بود تا کسانی را که فریب‌خورده و به این جریان پیوسته‌اند، هدایت کند و از پیوستن دیگر شیعیان به این جریان انحرافی جلوگیری کنند. چنان‌که بر اثر ارشادها و گفت‌وگوهای امام علیه السلام برخی از این گروه مانند عبدالله بن مغیره و حسن بن علی بن وشاء به امامت امام رضا علیه السلام ایمان آوردند (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۳۵۵؛ طوسی، ۱۴۱۱ ق، ج ۷۲ و برای اطلاعات بیشتر ن.ک: صفری فروشانی، ۱۳۸۸ ب: ۳-۲۲). علاوه بر این مباحثه‌ها، روایت‌های فراوان بر جای مانده از امام علی بن موسی علیه السلام، شاهی بر مقابله حضرت با این جریان درون شیعی است (ن.ک: ادامه مقاله).

۳-۲-۲-۳. جریان غلو

بررسی گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که با گذر زمان در میان کسانی که اعتقاد به

امامت اهل بیت (علیهم السلام) داشتند، انحرافات افراط‌گرایانه به‌وجود آمد. از جمله این انحرافات جریان غلو دربارهٔ ائمه (علیهم السلام) است. در قرن دوم با دو جریان غلو روبه‌رو می‌شویم؛ یکی الوهیت و دیگری مفوضه. پیروان الوهیت اعتقاد به الوهیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) داشتند و تصور می‌کردند خداوند در کالبد پیامبر و امامان حلول کرده است. گروه بعدی یعنی مفوضه به تفویض امر آفرینش، تدبیر امور جهان و تفویض رزق و حساب بندگان به پیامبر و امامان باور داشتند. همچنین غالیان به نسخ شرایع و احکام توسط امامان اعتقاد داشتند که این موضوع سبب نشر و گسترش نوعی از اباحه‌گری در جامعه شد. از سوی دیگر، اندیشه غلو باعث شده بود که جنبهٔ سیاسی مفهوم امامت تقلیل یابد و جنبهٔ لاهوتی و ماورائی ائمه (علیهم السلام) برجسته شود. هر چند رواج این باورهای غلوآمیز در زمان امام باقر (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) بود، ولی شواهد تاریخی حاکی از تداوم فعالیت این جریان در عصر امام رضا (علیه السلام) است. چنان‌که در این دوره غالیان یکی از مهم‌ترین مرحله‌های تطور خود را پشت سر گذاشته بودند و ترجیح می‌دادند به ترویج آموزه‌های عقاید رهبران پیشین خود مانند ابوالخطاب بپردازند. از جمله اقدامات امام (علیه السلام) در مواجهه علیه این گروه منحرف ابراز انزجار از غلات، بیان توطئه‌های غالیان برای مردم، حمایت از ردیه‌نویسی (برای توضیحات بیشتر ن.ک: دلبری، ۱۳۹۴: ۷۵-۹۶؛ جباری، ۱۳۸۴: ۵۹-۸۰؛ صفری‌فروشانی، ۱۳۷۵: ۱۲۵-۱۲۷؛ فخرایی و مردنژاد، ۱۳۹۶: ۷۳-۹۸) و نیز تبیین امامت و ولایت ائمه (علیهم السلام) بود که در ادامه مقاله به بررسی آن پرداخته می‌شود.

در مجموع می‌توان گفت که در دورهٔ امام رضا (علیه السلام) به دلایل مختلف از جمله ترجمهٔ متون ملل مختلف و ارتباطات مسلمانان با ملل و نحل دیگر، جریانات مختلف عقیدتی و شبهات فراوانی در میان مسلمان پدید آمد. امام رضا (علیه السلام) نقش چشمگیری در مقابله با این فضای مملو از انواع شبهات دینی و عقیدتی داشت. هر چند ایشان با روشن کردن ماهیت این جریان‌ها برای مردم، مانع از گرفتار شدن آنان در دام این جریان‌ها شدند؛ اما کثرت و تنوع این جریانات انحرافی، به اصلاح و پالایش عمیق و ریشه‌ای نیاز داشت؛ بنابراین امام رضا (علیه السلام) با دلایل عقلی و نقلی به تبیین امامت پرداختند تا راه درست را به مردم نشان دهند. احادیث و روایت‌های فراوان برجای مانده از امام رضا (علیه السلام) دربارهٔ امامت نشانهٔ اهتمام امام (علیه السلام) در مبارزه با این جریانات است.

۳. مؤلفه‌های امامت از منظر امام رضا (علیه السلام)

مؤلفه‌های امامت در کلام پیشوای هشتم شیعه، به نص امامت و بیان تعداد ائمه و ویژگی‌های قائم، فضایل امام علی (علیه السلام) و افضلیت ایشان، حجت الهی بودن امام، هدایت مردم به سوی

خداوند، علم و عصمت امام و نیز مفترض الطاعه بودن امام قابل تقسیم است (ن.ک: نمودار شماره ۱). هر کدام از این مؤلفه‌ها به روشنی نظرات حضرت علی بن موسی علیه السلام در خصوص تفاوت‌ها، نقاط ضعف و اشتباه دیدگاه‌های فِرَق معاصر ایشان را بازتاب می‌دهد. شرح این مؤلفه‌ها با مصادیق و نمونه‌هایی در ادامه آمده است.

۳-۱. مؤلفه نص امامت و جایگاه الهی ائمه

بخشی از احادیث امام رضا علیه السلام به نص و وصایت اختصاص دارد. امام علیه السلام مردم را ناتوان از انتخاب امام و نص رسیده از سوی خداوند را نخستین راه شناخت امام می‌دانند؛ چراکه تنها اوست که از درون انسان آگاهی دارد و شایسته انتخاب امام است (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۰۳: ق: ۹۶-۱۰۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج: ۱: ۲۰۰-۲۰۳). می‌توان گفت نقل این احادیث پاسخ هدفمندی از طرف امام رضا علیه السلام به اهل حدیث و جماعت و عثمانیه بوده است که به خلافت انتخابی باور داشتند.

همچنین حضرت علی بن موسی علیه السلام با یادکرد آیه «لَا يَنْبَأُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (بقره، ۱۲۴) امامت هر ستمکاری را تا روز رستاخیز ابطال می‌کند و نیز خلافت و امامت را بالاتر از آن دانسته‌اند که ستمکاران داعیه‌دار آن باشند (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۰۳: ق: ۹۶-۱۰۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج: ۱: ۱۹۸-۱۹۹). در واقع، امام رضا علیه السلام با کار بست آیات قرآنی به رد خلافت خلفای راشدین و اموی و عباسی پرداخته و بر حق الهی خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله تأکید کرده است.

آن حضرت به بیان نصوص امامت ائمه اثناعشری می‌پردازند و بر این امر تأکید می‌کنند که تعداد ایشان ۱۲ نفر است (ابن بابویه، ۱۳۹۵: ج: ۱: ۲۶۰-۲۶۱؛ ابن طاووس، ۱۴۱۳: ج: ۱: ۵۵۳-۵۵۴). در واقع، امام رضا علیه السلام با حصر امامت در عدد ۱۲ به اثبات حقایق تشیع امامیه نسبت به سایر فِرَق شیعه و رد و طرد غیرهای داخلی همچون زیدیه، اسماعیلیه، فطحیه و واقفیه می‌پردازد و باورهای اهل سنت که خلفا را امام می‌دانستند نیز رد و طرد می‌کنند.

همچنین امام رضا علیه السلام بر نص امامت خود نیز اشاره می‌کند و بر اینکه امام موسی کاظم علیه السلام ایشان را به امامت برگزیده‌اند و در اختیار داشتن وسایل و سلاح پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان نشانه‌ای از امامت خود ذکر کرده‌اند (ن.ک: صفار، ۱۴۰۴: ج: ۱: ۱۸۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج: ۱: ۲۳۸). امام علی بن موسی علیه السلام با این سخن به اثبات امامت خود و رد ادعاهای واقفیه می‌پردازد. تأکید فراوان بر اینکه امام باید از خاندان رسول الله باشد و نیز تأکید بر غیبت امام دوازدهم حضرت مهدی علیه السلام و ویژگی‌های قائم از دیگر مواردی است که امام رضا علیه السلام برای اثبات نه تنها نص بر امامت بلکه تداوم آن پس از خود بیان می‌کنند که در ادامه به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱. انحصار امامت در خاندان حضرت رسول (صلی الله علیه و آله)

امام رضا (علیه السلام) بر اختصاص جایگاه امامت به اهل بیت حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) تا روز قیامت و شایستگی رهبری ایشان تأکید دارند. امام (علیه السلام) از دلایل جائز نبودن امامت در غیر خاندان رسول (صلی الله علیه و آله) را اختلاف و دودستگی در جامعه مسلمین دانسته اند (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۹۹-۱۰۱؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۱۲۸-۱۳۰). همچنین امام رضا (علیه السلام) با بیان سخنانی همچون «امام از ذریه پاک حضرت زهرا بتول (علیها السلام) می باشد... امام از عترت حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) بوده و با رضایت خداوند متعال برگزیده می شود» (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۱۰۰؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۳۶)؛ بر این امر تأکید می کند که خداوند امامت را در ذریه پیامبر (صلی الله علیه و آله) قرار داده است. در واقع، امام رضا (علیه السلام) با تصریح بر امامت خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله) به نفی و رد خلافت غیر خاندان رسول الله (صلی الله علیه و آله) و خلافت بنی عباس و طرفداران خلافت انتخابی همچون اصحاب حدیث، خوارج و معتزله می پردازند.

۳-۱-۲. تأکید بر غیبت امام دوازدهم حضرت مهدی (عج)

بخشی از احادیث باب امامت امام رضا (علیه السلام) مربوط به نص بر امامت امام زمان (عج)، غیبت و ویژگی های ایشان است. چرایی توجه ویژه امام رضا (علیه السلام) به این مسئله با زمانه امام رضا (علیه السلام) در پیوند است. به نظر می رسد این روایات مهدویت محور در برابر تفکر مهدویت امام موسی کاظم (علیه السلام) و مهدویت محمد فرزند عبدالله افطح است که از سوی فرقه های انحرافی واقفیه و فطحیه در بستر فکری جامعه شیعه ترویج و منتشر می شد. در واقع آنان با سوءاستفاده از جریان مهدویت، شبهاتی را در این موضوع پدید آوردند که امام رضا (علیه السلام) به این شبهات پاسخ دادند تا از فتنه انگیزی این جریان های انحرافی جلوگیری کنند. ضمن آنکه تأکید بر امامت و غیبت امامی که هنوز نیامده بود، به طور غیرمستقیم حقانیت امامت آن حضرت به واسطه تداوم امامت در نسل ایشان را نیز در خود مستتر داشت.

امام رضا (علیه السلام) با استدلال به روایات حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) و ائمه پیشین (علیهم السلام) درباره امامت ۱۲ امام و تبیین مصداق حضرت مهدی (عج) به دوازدهمین امام، در واقع، شبهات مهدویت واقفیه و فطحیه را برخلاف سخنان پیامبر (صلی الله علیه و آله) و امامانی می داند که این فرقه های انحرافی امامت آنان را قبول داشتند. از جمله این روایات، می توان به این مورد اشاره کرد: «... نهمین فرزند تو ای حسین قائم به حق می باشد» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۳۰۴). همچنین امام رضا (علیه السلام) بر اینکه امام زمان (عج) فرزند چهارم ایشان است، تأکید کرده اند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۶۶؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۶۸-۶۹). شایان ذکر است که امام رضا (علیه السلام) برای ابطال عقاید مهدویت واقفیه و فطحیه، به بیان نشانه های عصر ظهور حضرت مهدی (عج) و تطبیق آن با امام دوازدهم و نیز به بیان ثواب

و پاداش انتظار فرج و ظهور نیز پرداخته‌اند (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲: ۶۴۵؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق: ۴۳۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۲۴۱)

۲-۳. مؤلفه تأکید بر فضایل امام علی (علیه السلام) و افضلیت ایشان

امام رضا (علیه السلام) با تفصیل بیشتری در باب حقانیت جانشینی امام علی (علیه السلام) سخن گفته‌اند به طوری که بیش از ۱۰۰ روایت در این زمینه نقل کرده‌اند (ن.ک: عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۱۲-۱۳۸)؛ زیرا با پذیرش حقانیت جانشینی امام علی (علیه السلام)، پذیرش حقانیت جانشینی سایر ائمه (علیهم السلام) در نظر مخاطبان ایشان کار دشواری نبوده است و بدین ترتیب راه برای اثبات تداوم جانشینی در خاندان حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) و امامت خود ایشان نیز هموار می‌شود. از این رو، امام رضا (علیه السلام) با بیان نصوص امامت امام علی (علیه السلام) استفاده از آیات قرآن و احادیث و نیز بیان کرامات، فضایل و جایگاه برتر امام علی (علیه السلام) نزد پیامبر (صلی الله علیه و آله) به اثبات افضلیت امام علی (علیه السلام) می‌پردازند که در ادامه برای درکی انضمامی تر به ذکر شواهد و مصادیق این موارد پرداخته می‌شود.

امام رضا (علیه السلام) با بیان واقعه غدیر خم، نص صریح حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) و تفویض کردن امامت به امام علی (علیه السلام) بر منصوص بودن امامت ایشان تصریح می‌کنند و نشان می‌دهند که مخالفت با این امر به معنی سرپیچی از دستور خداوند و پیامبر (صلی الله علیه و آله) است (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۱۹۹؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۹۶-۹۷). همچنین امام رضا (علیه السلام) با بیان آیات قرآنی به اثبات امامت امام علی (علیه السلام) می‌پردازند؛ چنان که با یادکرد آیه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» وجود جریان امامت را کامل کننده دین دانسته و افرادی که گمان می‌کنند خداوند برای کامل کردن دین خود، اقدامی نفرموده را کافر دانسته‌اند (ن.ک: کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۴۸۹-۴۹۰؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۲۴).

همچنین، حضرت علی بن موسی (علیه السلام)، جایگاه برتر امام علی (علیه السلام) را از طریق بیان احادیثی که پیامبر (صلی الله علیه و آله) درباره جایگاه امام علی (علیه السلام) نقل کرده‌اند، نشان می‌دهند. به عنوان نمونه می‌توان به احادیثی همچون «من خاتم پیغمبران و علی خاتم اوصیا است» و «من و علی از یک نور خلق شده‌ایم» اشاره کرد (ن.ک: ابن عقده، ۱۴۲۴ق: ۱۷؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۸۹، ۲۳۶؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۲: ۳۲۷). همچنین، امام رضا (علیه السلام) به حدیث لوح و قلم اشاره کرده که در این حدیث از ولایت امام علی (علیه السلام) به عنوان قلعه محکم خداوند یاد شده است (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۳۶؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۷۰). از سوی دیگر، امام (علیه السلام) با استناد به سخنان حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) ایمان به امام علی (علیه السلام) را مرز بین کفر و ایمان معرفی می‌کنند (ن.ک:

ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۱۸-۱۹؛ اربلی، ۱۳۸۱ق: ج ۲: ۲۹۵؛ طبری آملی، ۱۳۸۳ق: ۱۲۵-۱۲۶). به نظر می‌رسد که امام رضا (علیه السلام) با بیان این احادیث، بین نبوت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و امامت ائمه (علیهم السلام) پیوند برقرار کرده و حقانیت امامت ائمه (علیهم السلام) و تأیید الهی ایشان را نشان می‌دهند.

می‌توان گفت تأکید کلام امام رضا (علیه السلام) در بحث افضلیت امام علی (علیه السلام) در تقابل با نظریه تقدم مفضول بر فاضل و به‌ویژه عقیده عثمانیه بود و پیشتر توضیح داده شد که چگونه امام علی (علیه السلام) را از گروه خلفای نخستین خارج کرده بودند. در نتیجه، این احادیث امام هشتم (علیه السلام) در تقابل صریح با اندیشه طرد امام علی (علیه السلام) توسط اهل حدیث عثمانی مذهب بوده است. احتمالاً تأثیر تلاش امام رضا (علیه السلام) در ۲۰ سال امامت‌شان در پذیرش نظریه تربیع (چهار خلیفه راشدین) در بغداد مؤثر بوده است و همین‌طور پذیرش افضلیت امام علی (علیه السلام) در بین خلفا در میان اصحاب حدیث که مدتی پس از امام رضا (علیه السلام) در بین جامعه عثمانی اصحاب حدیث پذیرفته‌شد (ن. ک: ولوی، ۱۴۰۰: ۲۹، ۳۱).

۳-۳. مؤلفه امامان، حجت خدا روی زمین

امام رضا (علیه السلام) در احادیث و روایات متعددی بر ضرورت وجود امام و اینکه امامان حجت خدا بر زمین هستند، تصریح کرده‌اند (صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۴۸۹؛ ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۱۳۹). امام (علیه السلام) درباره کارکرد امام در جامعه فرموده‌اند: «امام امین خدا در میان مخلوقات و حجت پروردگار در میان بندگان و جانشین خداوند در شهرهاست» (ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۱۹؛ ابن‌بابویه، ۱۴۰۳ق: ۹۸).

درباره ضرورت وجود امام در زمین پرسش‌های زیادی از سوی شیعیان و دیگر فرق و مذاهب از امام رضا (علیه السلام) مطرح شد که ایشان به همه این سوالات پاسخ دادند، برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: «زمین هرگز خالی از امام نخواهد بود و لازم است امامی از ما همواره در روی زمین باشد» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۲۲۸-۲۲۹؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۱۳۷) و «هر کس بمیرد و امامی نداشته باشد، در نادانی و جهالت مرده است... واقفی کافر است و ناصبی مشرک» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲: ۶۶۸؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۱۴۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳: ۷۸). به نظر می‌رسد تأکید امام رضا (علیه السلام) بر این امر و اینکه خداوند رهبری را به پایان نبرده است در تقابل با آرای اهل سنت و جماعت و عثمانیه و نیز واقفیه بوده است که امام زمان خود را نشناخته‌اند.

۴-۳. مؤلفه امامان، هدایت‌کنندگان مردم به سوی خدا

امام رضا (علیه السلام) بر اینکه امامان پس از پیامبر (صلی الله علیه و آله) از طرف خداوند برای هدایت بشر برگزیده شده‌اند، تصریح و با اشاره به آیه «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا» به نقش هدایتگری پیامبران الهی و امامان تأکید می‌کنند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۱۹۸-۱۹۹).

از سوی دیگر، امام هشتم (علیه السلام) با یادکرد از احادیثی از پیامبر (صلی الله علیه و آله)، علاوه بر معرفی ائمه (علیهم السلام) به عنوان راهنمایان مردم به سوی خدا، نقش محوری امام در شناخت و ارتباط با خداوند را نشان می‌دهند که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: «امام مانند آتش در بلندی است که مردم از آن هدایت می‌گردند...» (ن.ک: عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۹۶-۱۰۱)؛ «هر کس می‌خواهد در کشتی نجات بنشیند... باید بعد از من علی را دوست داشته باشد... امامان هدایت‌کننده از فرزندان او را امام اتخاذ کند... آنان بزرگان امت من بوده و راهنمایان پرهیزگاران به طرف بهشت می‌باشند» (ن.ک: ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۱۶-۲۲۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۱۶-۲۲۲). می‌توان گفت که این تأکید امام رضا (علیه السلام) به نقش هدایتگری امام در مقابل جریان‌های اهل حدیث و جماعت و عثمانیه و نیز زیدیه بوده است که هدایت معنوی امام را جزو شروط امامت نمی‌دانستند و جایگاه خاص قدسی برای امام قائل نبودند. باید افزود که این همه مجاهدت‌ها و تلاش‌های ائمه (علیهم السلام) برای هدایت مردم به سوی خداوند شاهدهی بر این نقش هدایتگری ائمه (علیهم السلام) است.

۵-۳. مؤلفه علم و عصمت امام (علیه السلام)

از دیدگاه امام رضا (علیه السلام) با توجه به جایگاه الهی امامت و نقش هدایت معنوی امام که پیش از این آمد، علم و عصمت امام از شرط‌های اصلی امامت است. درباره مسئله علم امام، حضرت رضا (علیه السلام) بر این نکته اذعان دارند که این امر از جانب خداوند به ائمه (علیهم السلام) اعطا شده و علم آنان از علوم اهل زمانشان بالاتر است (ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۲۲؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۶۷۹؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۱۰۸). همچنین امام (علیه السلام) فرموده‌اند: «پس از علی (علیه السلام) مقام امامت در ذریه آن حضرت که از برگزیدگان بودند قرار گرفت؛ برگزیدگانی که علم و ایمان از طرف خداوند به آن‌ها عطا شده است و خداوند در قرآن فرمود: وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۴۹۱؛ ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۱۸؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۱۸). می‌توان گفت که امام (علیه السلام) طبق آیات قرآنی نشان می‌دهد که علم ائمه (علیهم السلام) اکتسابی نبوده و از جانب خداوند به امامان اعطا شده است. همچنین، امام هشتم (علیه السلام) بر آگاهی امامان

به همه امور و نیز به همه آنچه برای هدایت مردم نیاز است، اشاره می‌کنند (صفا، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۱۱۸؛ کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱: ۵۵۵).

از طرف دیگر، درباره عصمت امام نیز باید گفت که طبق سخنان امام رضا (علیه السلام) امام از عیوب و گناهان منزّه بوده و هیچ لغزش و خطایی ندارد چون خداوند وی را هدایت کرده در نتیجه هیچ انحرافی در امام وجود ندارد. امام رضا (علیه السلام) علت ضرورت عصمت برای امام را خلیفه و حجت خدا بودن امام و نیز دفاع از دین الهی و دعوت به آن توسط امام می‌دانند. ک: ابن بابویه، ۱۴۰۳ ق: ۱۰۱). همچنین، امام رضا (علیه السلام) عصمت را یکی از دلایل وجوب اطاعت مردم از ائمه می‌دانند و به نقل از حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) درباره ائمه (علیهم السلام) آورده است که «... آنان برگزیدگان خداوند می‌باشند و از هر لغزش و گناهی معصوم هستند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۵۷). و «امام معدن قداست و پاکی و مرکز عبادت و زهد و علم است» (ابن بابویه، ۱۴۰۳: ۱۰۰؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۳۶).

می‌توان گفت که تأکید فراوان امام رضا (علیه السلام) بر علم و عصمت امام، پاسخی به جریان‌های هم‌عصر ایشان است. چنان‌که این موضوع از جمله موضوعات بحث‌برانگیز در میان اندیشمندان و جریان‌های فکری مسلمان در قرن‌های دوم و سوم هجری است. چنان‌که غالیان اعتقاد داشتند که ائمه در طبقه پیامبران قرار دارند، وحی که به امامان نازل می‌شد همانند وحی انبیا بوده - است (ن. ک: اشعری، ۱۴۲۶ ق، ج ۱: ۵۰-۵۱). اهل سنت، خوارج و فطحیه و برخی از زیدیه، علم را شرط امامت ندانسته و اطلاع و آگاهی از کتاب و سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) را برای خلافت و امامت شرط کافی می‌دانستند (ناشی اکبر، ۱۹۷۱ م: ۹۳). همچنین علمای این فرق، عصمت را شرط امامت نمی‌دانند به این دلیل که خلفا و امامانی که به آن‌ها باور داشتند، معصوم نبودند. چنان‌که گروهی از آنان شرط امامت را قریشی بودن، گروهی به امامت مفضول با وجود فاضل اعتقاد داشتند تا بتوانند خلافت خلفای سه‌گانه را توجیه کنند. در واقع آرا و عقاید آنان نه بر اساس تبیین قرآن و بیانات حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) بلکه بر اساس توجیه اتفاقاتی که افتاده، شکل گرفته بود (ن. ک: کرون، ۱۳۸۹: ۶۱-۶۲). این در حالی است که شیعیان عقیده خود درباره امامت را از قرآن و نص پیامبر گرفته‌اند. در واقع، امام رضا (علیه السلام) با تأکید بر علم و عصمت امام، به‌طور ضمنی خلافت خلفای سه‌گانه را رد کرده و بر باورهای امویان، عباسیان و نیز نظریه زیدیه و فطحیه خط بطلان می‌کشند.

۳-۶. مؤلفه مفترض الطاعه بودن امام

وقتی ائمه (علیهم السلام) هم حجت خداوند در زمین هستند و هم راهنمایان و هدایت‌کنندگان مردم به

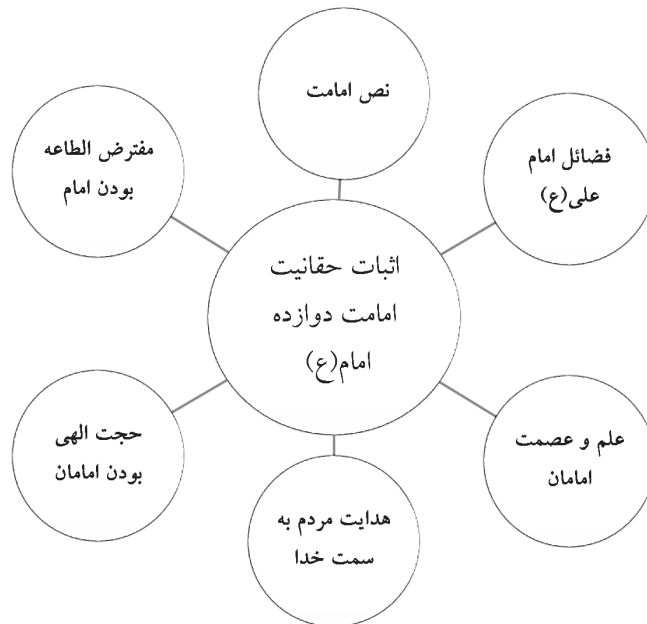
سمت خدا و هم دارای علم و عصمت، اطاعت از آنان واجب است. امام رضا علیه السلام در احادیثی به این موضوع تصریح و امام را «مفترض الطاعه» معرفی کرده‌اند؛ چنان‌که مردم باید به‌طور کامل از امام اطاعت کنند و کسی که از ایشان نافرمانی کند، کافر و گمراه خواهد بود (مفید، ۱۴۱۳ق: ۱۱۰؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۲۱۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳: ۱۴۲). امام رضا علیه السلام بر این امر تأکید کرده‌اند که اطاعت از ائمه واجب است و برای اثبات واجب بودن اطاعت از ائمه به آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا طِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء، ۵۹) استناد کرده‌اند و منظور از اولوالامر را امامان از نسل حضرت علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام دانسته‌اند (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۱۳۱؛ حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۵۹). در واقع، امام رضا علیه السلام با بیان این آیه و تفسیر آن، به رد ادعاهای کسانی می‌پردازند که منظور از «اولوالامر» را خلفا می‌دانستند یا همانند غالیان افرادی غیر از این نسل را امام می‌خواندند.

امام رضا علیه السلام در سخنان خود، در مقابل جریان افراط‌گرایانه غلو و تفویض، اهل بیت و امامان را بندگان برگزیده و شایسته‌ی خداوند معرفی می‌کنند که اطاعت از دستورها و فرامین ایشان تکلیفی الهی است (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۱۰۰). شایان ذکر است که امام رضا علیه السلام در پاسخ به برخی از شیعیان که به‌پذیرش ولایت‌عهدی امام علیه السلام اعتراض کرده یا جریان غلو که با عمل نکردن به شریعت و انتصاب خویش به ائمه علیهم السلام، حقانیت شیعه را خدشه‌دار می‌کردند، احادیثی مبتنی بر مفترض الطاعه بودن امام در عمل به اصل شریعت را نیز ترویج کردند؛ چنان‌که امام رضا علیه السلام از جمله دلایل اطاعت مردم از امامان را جلوگیری از اختلاف و تشتت آرا، از بین رفتن دین و تغییر احکام می‌دانند (ن.ک: حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۱۲۸-۱۲۹).

مسئله اطاعت و پیروی از ائمه علیهم السلام آن قدر مهم است که امام رضا علیه السلام در موقعیتی حساس به این موضوع اشاره می‌کنند. یعنی هنگام عبور از نیشابور، حدیث معروف سلسله‌الذهب را بیان می‌کنند. در این حدیث، امام رضا علیه السلام پس از توحید، امامت خود را از شرط‌های ورود به دژ و حصن الهی دانسته‌اند (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۳۵). مطرح کردن این حدیث در این زمان، حاکی از بحران امامت در دوره ایشان است. به‌نظر می‌رسد این حدیث در مقابل جریانی است که تصور می‌کردند پس از توحید و نبوت، خلافت درست‌ترین راهی است که برگزیده‌اند؛ امام رضا علیه السلام این تصور و گمان نادرست را رد کرده و امامت را شرط توحید و ادامه راه رسالت دانسته‌اند. همچنین امام علیه السلام در این سند با نقل سلسله سند خود، به معرفی امامان قبلی می‌پردازند و خط بطلانی می‌کشند بر همه فرقه‌ها که تا آن زمان پدید آمده بودند.

تمجید و ستایش شیعیان به‌دلیل اطاعت از ائمه علیهم السلام بخش دیگری از روایت‌های امام رضا علیه السلام

است. در این روایات که امام رضا به‌نقل از پیامبر ﷺ بیان کرده‌اند، شیعیان به‌سبب پیروی از ائمه شایسته کسب فضائلی مانند رستگاری، مورد شفاعت حضرت رسول قرار گرفتن، مورد آموزش و بخشش قرار گرفتن، عبور از صراط، سیراب شدن از حوض کوثر می‌گردند (نک: ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۲۶۰-۲۶۱؛ طبری آملی، ۱۳۸۳ق: ۱۲۵-۱۲۶). این در حالی است که دشمنی نسبت به اهل بیت (علیهم السلام) دشمنی با خدا و پیامبر، کفر، آتش، نفاق و لعن و غضب الهی را به دنبال خواهد داشت (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۴۱۸-۴۱۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۶۰، ۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۷: ۲۹، ج ۳۹: ۳۲). به‌نظر می‌رسد این احادیث امام رضا (علیه السلام) در مقابل جریان‌های اهل حدیث و عثمانیه است. نیز می‌تواند ناظر به اختلاف علویان با امام هشتم (علیه السلام) و اطاعت نکردن آنان از امام (علیه السلام) باشد همچون اختلاف مالی یکی از فرزندان امام موسی کاظم (علیه السلام) با امام رضا (علیه السلام) (ن.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۳۱۶-۳۱۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۳۳-۳۷). در ادامه برای درکی انضمامی‌تر از نسبت تنوع موضوعی احادیث امام رضا (علیه السلام) در باب امامت با فضای تاریخی هم‌عصر ایشان، نموداری در خصوص مولفه‌های امامت در کلام ایشان (شکل ۱) و همچنین جدولی راجع به مقایسه میان عقاید فرق و مذاهب (در اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم) در باب امامت با احادیث امام (علیه السلام) پیرامون این موضوع (جدول ۱) آمده است.

شکل ۱: مولفه‌های محوری روایات امامت امام رضا (علیه السلام)

جدول ۱: مقایسه عقاید فرق و مذاهب (اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم) درباره امامت با احادیث امام رضا علیه السلام

ردیف	نام فرق و مذاهب	عقیده فرق نسبت به ویژگی های امام و رهبر	کلام امام رضا <small>علیه السلام</small>
۱	اهل حدیث عثمانی-مذهب خوارج برخی معتزله برخی زیدیه خلفای عباسی	انتخابی بودن خلیفه جواز خلافت مفضول با وجود افضل	انتصابی بودن امام حجت الهی بودن امام
۲	اصحاب حدیث عثمانی مذهب	امام علی <small>علیه السلام</small> جزو خلفای راشدین و الگونیست	فضائل امام علی <small>علیه السلام</small>
۳	برخی اصحاب حدیث برخی خوارج برخی معتزله برخی زیدیه	افضلیت خلفا بر حسب ترتیب آنها	فضائل امام علی <small>علیه السلام</small>
۴	اهل حدیث خوارج زیدیه فطحیه	عدم شرط هدایت معنوی برای امام و خلیفه، پس عدم نیاز به علم و عصمت	نقش هدایتگری امام علم و عصمت امام
۵	اصحاب حدیث به ویژه عثمانی مذهبیان؛ اسماعیلیه فطحیه زیدیه	مسئله تعداد پیشوایان جانشینی پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> حقانیت جانشینی اسماعیل حقانیت جانشینی عبدالله بن اقطاع حقانیت جانشینی فاطمی قیام کننده به شمشیر	تعداد ائمه نسل امامان نسب امامان
۶	واقفیه برخی از فطحیه	قائم بودن موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small> قائم بودن محمد فرزند عبدالله اقطاع	بیان ویژگی های قائم تأکید بر اینکه امام موسی کاظم <small>علیه السلام</small> از دنیا رفته اند
۷	برخی از شیعیان امام رضا <small>علیه السلام</small> غالبان	اعتراض به پذیرش ولایتعهدی عمل نکردن به شریعت	مفترض الطاعه بودن امام

منبع جدول: (نویسنده)

۴. نتیجه‌گیری

نتایج واکاوی روایت‌های امام رضا (علیه السلام) مرتبط با آموزه امامت نشان داد که هدف اصلی امام (علیه السلام) اثبات و دفاع از حقانیت امامت دوازده امام در جهت تصحیح تنوع و چرخش‌های باورهای جامعه هم‌عصر ایشان بوده است. برای رسیدن به این هدف، امام رضا (علیه السلام) استفاده از قرآن، احادیث پیامبر (صلی الله علیه و آله) و براهین عقلی را مبنای کار خود قرار دادند. این سخنان پیرامون چندین جریان سامان یافته که بیانگر اهتمام امام رضا (علیه السلام) در رفع شبهات و پاسخگویی به چالش‌های فکری معاصرشان بوده است.

همان‌گونه که جدول ۱ نشان می‌دهد در انتهای سده دوم و ابتدای قرن سوم هجری، همچنان، مسئله رهبری و امامت جامعه چالش برانگیزترین مسئله فرق و مذاهب اسلامی بود. در این زمان، بسیاری از احادیث امامت پیشوای هشتم شیعه درباره انتصابی بودن و حجت الهی بودن امامت و تأکید فراوان بر افضلیت امام علی (علیه السلام) است که به روشنی انگاره برتری سه خلیفه نخست را رد و باطل می‌کرد. این احادیث امام رضا (علیه السلام) در مقابل عقیده انتخابی بودن خلیفه و جواز خلافت مفضول با وجود افضل در نگاه فرق اهل سنت و جماعت، معتزله، خوارج و حتی بخشی از زیدیه نقل شدند.

در این برهه، بسیاری از اهل حدیث مشابه بعضی از سران خوارج و زیدیه هدایت معنوی مردم را جزو وظیفه امام نمی‌دانستند و از این رو، ویژگی‌های نص، علم و عصمت را از امامت سلب کرده یا شرط قیام به سیف را اضافه کردند. همچنین، پیروان فطحیه نیاز به علم را نادیده گرفتند. در مواجهه با این دیدگاه‌ها، امام علی بن موسی (علیه السلام) باور به هدایت امت، علم و عصمت را به عنوان ویژگی ضروری امام ترویج کردند. در حالی که پیشوایان منتخب اهل سنت و جماعت و فرق شیعی غیر امامیه پیشوایان برحق خویش را خلفای راشدین، فاطمیان قائم به سیف، عبدالله افطح، اسماعیل و فرزندان او یا مهدی بودن امام موسی بن جعفر (علیه السلام) مطرح کردند، حضرت رضا (علیه السلام) با ذکر احادیثی منقول از اجدادشان درباره نص، تعداد ائمه (علیهم السلام)، نسل و نسب روشن آن‌ها و ویژگی‌های قائم به رفع این شبهات پرداختند. در مواجهه با برخی شیعیان که به پذیرش منصب سیاسی ولایت عهدی اعتراض کرده یا جریان غلو که با اباحه‌گری و انتصاب خویش به ائمه شیعی (علیهم السلام)، حقانیت شیعه را خدشه‌دار می‌کردند، امام رضا (علیه السلام) احادیثی مبتنی بر مفترض الطاعه بودن امام در عمل به اصل شریعت را ترویج کردند. بدین ترتیب، امام رضا (علیه السلام) به شبهاتی که در عصر خود و اعصار قبلی درباره امامت و ویژگی‌های آن طرح شده بود، پاسخ دادند و به واسطه این مجاهدت‌های فکری توانستند به بسیاری از اختلاف‌های فکری آن زمان خاتمه دهند.

منابع و مأخذ

- ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). *الغیبه للنعمانی*. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
- ابن ابی شیبه، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۹ق). *الکتاب المصنف فی الاحادیث والآثار*. تحقیق کمال یوسف الحوت. ریاض: مکتبه الرشید.
- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارصادر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*. تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۳۷۶). *الأمالی (للسدوق)*. تهران: کتابچی.
- _____ (۱۳۸۵). *علل الشرائع*. قم: کتاب فروشی داوری.
- _____ (۱۳۹۵). *کمال الدین و تمام النعمه*. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: اسلامیه.
- _____ (۱۴۰۳ق). *معانی الأخبار*. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی وایسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن جعد، علی. (۱۴۱۰ق). *مسند ابن الجعد*. تحقیق عامر احمد حیدر. بیروت: موسسه نادر.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۳۲۶ق). *تهذیب التهذیب*. هند: مطبعه دائره المعارف النظامیه.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). *مناقب آل أبی طالب علیهم السلام (لابن شهر آشوب)*. قم: علامه.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۳ق). *التحصین لأسرار مازاد من کتاب البقین*. تحقیق اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی. قم: مؤسسه دارالکتاب.
- ابن عقده کوفی، احمد بن محمد. (۱۴۲۴ق). *فضائل امیر المؤمنین (علیه السلام)*. تحقیق عبدالرزاق محمد حسین حرز الدین. قم: دلیل ما.
- ابوعونه، یعقوب بن اسحاق. (۱۴۱۹ق). *المستخرج ابی عوانه*. تحقیق ایمن بن عارف الدمشقی. بیروت: دارالمعرفه.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱ق). *کشف الغمه فی معرفه الأئمه*. تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی. تبریز: بنی هاشمی.
- اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۶ق). *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین*. تحقیق نعیم زرزور. لبنان: مکتبه العصریه.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله. (۱۳۶۱). *المقالات والفرق*. تصحیح محمد جواد مشکور، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان. (۱۳۷۴). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تحقیق قسم الدراسات الإسلامیه مؤسسه البعثه. قم: مؤسسه بعثه.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۸). «امام و امامت در گفتمان امام رضا». *فرهنگ رضوی*. سال ۷. شماره ۲۸. صص: ۲۹-۵۷.
- جباری، محمدرضا. (۱۳۸۴). «نگاهی به مکاتب حدیث شیعه در سده های اولیه». *شیعه شناسی*.

- سال ۱. شماره ۳ و ۴. صص: ۵۹-۸۰
 جهشیاری، ابی عبدالله محمدبن عبدوس. (۱۴۳۰ق). **السوزرا والکتاب**. تحقیق ابراهیم صالح. ابوظبئی: للثقافه و التراث.
- چگینی، رسول. چگینی، محمد مهدی. (۱۳۹۵)، «گونه‌شناسی «تعریف امامت» در دیدگاه اندیشمندان امامیه». **اندیشه نوین دینی**. سال ۱۲. ش ۴۶. صص: ۹۷-۱۱۰.
- حرعاملی، محمدبن حسن. (۱۴۲۵ق). **اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات**. بیروت: اعلمی.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (۱۴۱۱ق). **شواهد التنزیل لقواعد التفضیل**. تحقیق محمدباقر محمودی. تهران: التابعه لوزاره الثقافه و الإرشاد الإسلامی. مجمع إحياء الثقافه الإسلامیه.
- حسین زاده شانه‌چی، حسین. (۱۳۸۴). «واقفیه». **تاریخ اسلام**. سال ۶. شماره ۳. صص: ۴۹-۷۸
- خانی‌مقدم، مهیار. زاهدی، عبدالرضا. (۱۳۹۵). «واکاوی ارکان و شاخص‌های آموزه امامت در روایات رضوی». **فرهنگ رضوی**. سال ۴. شماره ۱۶. صص: ۱۷۷-۲۰۹.
- خطیب‌بغدادی، احمدبن علی. (۱۴۱۷ق). **تاریخ بغداد**. مصحح مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خلیفه‌بن خیاط، أبو عمرو. (۱۴۱۵ق). **تاریخ خلیفه‌بن خیاط**. تحقیق فواز. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- دلبری، شهربانو. (۱۳۹۴). «جریان‌شناسی غلو و غالیان در عصر رضوی با تأکید بر آموزه‌های امام رضا (علیه السلام)». **فرهنگ رضوی**. سال ۳. شماره ۱۰. صص: ۷۵-۹۶.
- رضوی، سیدعباس. (۱۳۸۵). «امام رضا (علیه السلام) و مسئله ولایت عهدی». **فرهنگ کوثر**. شماره ۶۶. صص: ۳۵-۴۶.
- روحی، علیرضا. (۱۳۹۵). «ریشه‌کاوی فراز و فرود فطحیه در تاریخ تشیع». **سیره پژوهی اهل بیت**. سال ۱. شماره ۲. صص: ۶۹-۸۷.
- حسن زاده، رمضان. (۱۳۸۲). **روش‌های تحقیق در علوم رفتار**. تهران: ساوالان.
- ساسانی، فرهاد. (۱۳۸۹). **معناکاوی، به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی**. تهران: علم.
- سلطانی، علی اصغر. (۱۳۸۴). **قدرت، گفتمان و زبان**. تهران: نی.
- صداقت ثمرحسینی، کامیار. (۱۳۹۳). «وصایای پیامبر ص درباره جانشین بلافصل خود و نقد نظریه انکار وصایت». **پژوهشنامه علوی**. سال ۵. شماره ۲. صص: ۷۹-۹۷.
- صفار، محمدبن حسن. (۱۴۰۴ق). **بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (علیهم السلام)**. تحقیق محسن بن عباسعلی کوچه باغی. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله؛ بختیاری، زهرا. (۱۳۹۱الف). «امام رضا و فرقه واقفیه». **پژوهش‌های تاریخی**. سال ۴. شماره ۲. صص: ۷۹-۹۸.
- _____ (۱۳۹۱ب). «تعامل امام رضا (علیه السلام) با فرقه زیدیه». **تاریخ اسلام**.
- سال ۱۳. شماره ۲ (۵۰). صص: ۸۳-۱۱۲.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۷۵). **غالیان، کاوشی در جریان‌ها و برآیندها**. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۸۸الف). «تحلیلی بر قیام‌های علویان در دوران امام رضا (علیه السلام) و ارتباط آن با ولایت عهدی». **شیعه‌شناسی**. سال ۷. شماره ۲۶. صص: ۵۷-۷۶.
- _____ (۱۳۸۸ب). «فرقه‌های درون شیعی دوران امامت امام رضا (با تکیه بر فطحیه و

- واقفیه). «پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی». شماره ۲۸. صص: ۳-۲۲.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). *الإحتجاج علی أهل اللجاج (للمطبرسی)*. تحقیق محمد باقر خرسان. مشهد: نشر مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۷ق). *إعلام الوری بأعلام الهدی*. تحقیق مؤسسه آل البيت. قم: آل البيت.
- طبری آملی، عماد الدین. (۱۳۸۳ق). *بشاره المصطفی لشیبیه المرتضی*. نجف: المكتبة الحیدریه.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۱ق). *الغیبه*، قم: دارالمعارف الإسلامیه.
- _____ (۱۴۱۴ق). *الأمالی (للمطوسی)*. تحقیق مؤسسه البعثه. قم: دارالثقافه.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۴۰۶ق). *مسند الإمام الرضا أبي الحسن علی بن موسی علیهما السلام*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- فتاحی زاده، فتحیه؛ احدیان، مریم. (۱۳۹۷). «تحلیل محتوای روایت رضوی درباره ویژگی‌ها و شاخصه‌های امامت در کتاب الحجه کافی». *فرهنگ رضوی*. سال ۶. شماره ۲۴. صص: ۶۱-۸۴.
- فخرایی، سوسن؛ مردنژاد، زهرا. (۱۳۹۶). «بررسی نقش امام رضا در تقابل با بدعت با تأکید بر روایات عیون اخبار الرضا علیه السلام». *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*. شماره ۱۱۵. صص: ۷۳-۹۸.
- فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تحقیق غفاری علی اکبر و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- _____ (۱۴۲۹ق). *الکافی*. قم: دارالحديث.
- کرون، پاتریشیا. (۱۳۸۴). «عثمانیه». ترجمه مهدی فرمانیان. *طلوع*. سال ۴. شماره ۱۳ و ۱۴. صص: ۲۲۵-۲۳۴.
- _____ (۱۳۸۹). *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*. ترجمه مسعود جعفری. تهران: سخن.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. تحقیق جمعی از محققان. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- معارف، مجید؛ فاندان، اصغر؛ خواجوی، هادی. (۱۴۰۱). «زمینه‌های شکل‌گیری سنن‌نگاری در سده دوم با تأکید بر عوامل اجتماعی و سیاسی». *حدیث پژوهی*. سال ۱۴. شماره ۲۷. صص: ۲۹-۵۲.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *الأمالی (للمفید)*. تحقیق استاد حسین ولی و علی اکبر غفاری. قم: کنگره شیخ مفید.
- ناشی اکبر، عبدالله بن محمد. (۱۹۷۱م). *مسائل الامامه و مقتطفات من الكتاب الاوسط فی المقالات*. بیروت: دار الشرف رانتس شتاینر بقیسبادن.
- نوبختی، حسن بن موسی. (۱۳۵۵). *فرق الشیبیه*. تصحیح سید محمد صادق بحر العلوم. نجف: المكتبه المرتضویه.
- ولوی، علی محمد. (۱۴۰۰). *تاریخ علم کلام و مذاهب اسلامی*. تهران: بعثت.

References

- Abū 'Awnah, Ya'qūb ibn Ishāq. (1998). *Al-Muṣṭakhrāj Abī 'Awanah*. Edited by Aymanibn 'Ārif al-Dimashqī. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [in Arabic]
- Arbalī, 'Alī ibn 'Isā. (1961). *Kashf al-Ghummah fī Ma'rifah al-A'immah*. Edited by Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī. Tabrīz: Banī Hāshimī. [in Arabic]
- Ash'arī Qumī, Sa'd ibn 'Abd Allāh. (1982). *Al-Maqālāt wa al-Firaq*. Edited by Muḥammad Jawād Mashkūr. Tehran: Markaz Intishārāt 'Ilmī wa Farhangī. [in Arabic]
- Ash'arī, 'Alī ibn Ismā'īl. (2005). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn*. Edited by Na'im Zarzūr. Lebanon: Maktabah al-'Aṣriyyah. [in Arabic]
- Atarudī, Azizollah. (1985). *Musnad al-Imam al-Reza Abi al-Hasan 'Ali ibn Musa ('alayhima al-salam)*. Mashhad: Aṣṭan-e Qods-e Razavi. [in Arabic]
- Baḥrānī, Sayyid Hāshim ibn Sulaymān. (1995). *Al-Burhān fī Tafṣīr al-Qur'ān*. Edited by Dār al-Darāsāt al-Islāmiyyah, Mu'assasah al-Ba'thah, Qum: Mu'assasah al-Ba'thah. [in Arabic]
- Bashīr, Ḥasan. (2019). "Imam va Imāmat dar Guftimān-i Imām Riḍā." *Farhang-i Riḍawī*, 7(28), pp. 29-57. [in persian]
- Crone, Patricia. (2005). "'Uthmaniyyah," trans. Mahdi Farmanian. *Tolou'*, Vol. 4, No. 13 & 14, pp. 225-234. [in persian]
- Crone, Patricia. (2010). *Tarikh-e Andisheh-ye Siyasi dar Eslām*, trans. Masoud Jafari. Tehran: Sokhan. [in persian]
- Dalbari, Shahrbanu. (2015). "Jaryan-shenasi-ye Ghulow va Ghalian dar Asr-e Razavi ba Ta'kid bar Amoozeh-ha-ye Imam Reza (A)," *Farhang-e Razavi*, Vol. 3, No. 10, pp. 75-96. [in persian]
- Fakhrāei, Sosan and Mardnezhad, Zahra. (2017). "Barrasi-ye Naqsh-e Imam Reza dar Taghabol ba Bid'at ba Ta'kid bar Ravaiat-e 'Uyun Akhbar al-Reza ('alayh al-salam)," *Pajouheshha-ye Ejtemaei Eslami*, No. 115, pp. 73-98. [in persian]
- Fattahi-Zadeh, Fathiyeh and Ahadian, Maryam. (2018). "Tahlil-e Mohtava-ye Ravaiat-e Razavi darbareh Vizhigi-ha va Shakhes-ha-ye Imamāt dar Ketab al-Hujjah Kafi," *Farhang-e Razavi*, Vol. 6, No. 24, pp. 61-84. [in persian]
- Faydh Kashani, Mohammad Mohsen ibn Shah Mortaza. (1985). *Al-Wafi*. Isfahan: Ketabkhanah Imam Amir al-Mo'minin 'Ali ('alayh al-salam). [in Arabic]
- Hasan-Zadeh, Ramazan. (2003). *Ravesh-ha-ye Tahqiq dar 'Ulum-e Raftar*. Tehran: Savalan. [in persian]
- Haskani, 'Ubaydullah ibn 'Abdullah. (1990). *Shawahid al-Tanzil li Qawa'id al-Tafzil*, ed. Muhammad Baqir Mahmudi. Tehran: Majma' Ihya' al-Thaqafa al-Islamiyya. [in Arabic]
- hegini, Rasul and Chegini, Mohammad Mahdi. (2016). "Guneh-shenasi-ye 'Tarif-e Imamāt' dar Didgah-e Andishmandan-e Imamiyeh," *Andisheh Novin-e Dini*, Vol. 12, No. 46, pp. 97-110. [in persian]
- Hosseinzadeh Shanachi, Hossein. (2005). "Waqifiyyah," *Tarikh-e Eslām*, Vol. 6, No. 3, pp. 49-78. [in persian]
- Hurr al-'Amili, Muhammad ibn al-Hasan. (2004). *Ithbat al-Huda bil-Nusus wa al Mu'jizat*. Beirut: Al-A'lami. [in Arabic]
- Ibn Abī Shaybah, 'Abd Allāh ibn Muḥammad. (1988). *Al-Kitāb al-Muṣannaf fī al-Aḥādīth wa al-*

- Āthār. Edited by Kamāl Yūsuf al-Ḥawt. Riyadh: Maktabat al-Rushd. [in Arabic]
- Ibn Abī Zaynab, Muḥammad ibn Ibrāhīm. (1976). *Al-Ghaybah li al-Nu'mānī*. Edited by 'Alī Akbar Ghafārī. Tehran: Nashr-i Ṣadūq. [in Arabic]
- Ibn Athīr, 'Izz al-Dīn. (1965). *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1956). *Al-Amālī (al-Ṣadūq)*. Tehran: Kitābchī. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1958). *'Uyūn Akhbār al-Riḍā*. Edited by Mahdī Lājwardī. Tehran: Nashr-i Jahān. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1965). *'Ilal al-Sharāyī'*. Qum: Kitābfurūshī Dāvārī. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1975). *Kāmil al-Dīn wa Tamām al-Ni'mah*. Edited by 'Alī Akbar Ghafārī. Tehran: Islāmīyah. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1982). *Ma'ānī al-Akhbār*. Edited by 'Alī Akbar Ghafārī. Qum: Dāftar Intishārāt Islāmī, affiliated with Jāmi'ah Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmīyah Qum. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn 'Alī. (1992). *Man lā yaḥḍuruḥu al-Faqīh*. Edited by 'Alī Akbar Ghafārī. Qum: Dāftar Intishārāt Islāmī, affiliated with Jāmi'ah Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmīyah Qum. [in Arabic]
- Ibn Ḥajar 'Asqalānī, Aḥmad ibn 'Alī. (1908). *Tahdhīb al-Tahdhīb*. India: Maṭba'at Dā'irat al-Ma'ārif al-Nizāmīyah. [in Arabic]
- Ibn Ja'd, 'Alī. (1989). *Musnad Ibn al-Ja'd*. Edited by 'Amir Aḥmad Ḥaydar. Beirut: Mu'assasah Nadir. [in Arabic]
- Ibn Shahrāshūb Māzandarānī, Muḥammad ibn 'Alī. (1959). *Manāqib Āl Abī Ṭālib 'alayhim al-salām (Ibn Shahrāshūb)*. Qum: 'Allāmah. [in Arabic]
- Ibn Ṭāwūs, 'Alī ibn Mūsā. (1992). *Al-Taḥṣīn li-Asrār mā Zād min Kitāb al-Yaqīn*. Edited by Ismā'īl Anṣārī Zanjānī Khū'īnī. Qum: Mu'assasah Dār al-Kitāb. [in Arabic]
- Ibn 'Uqda Kūfī, Aḥmad ibn Muḥammad. (2003). *Faḍā'il Amīr al-Mu'mīnīn 'alayhi al-salām*. Edited by 'Abd al-Razzāq Muḥammad Ḥusayn Ḥarz al-Dīn. Qum: Dalīl Mā. [in Arabic]
- Jabbari, Mohammad-Reza. (2005). "Negahi be Makateb-e Hadith-e Shia dar Sadeh-haye Avvalieh," *Shi'e-Shenasi*, Vol. 1, No. 3 & 4, pp. 59-80. [in persian]
- Jahshiyari, Abu 'Abdullah Muhammad ibn 'Abdus. (2009). *Al-Wuzara' wa al-Kuttab*, ed. Ibrahim Saleh. Abu Dhabi: Al-Thaqafa wa al-Turath. [in Arabic]
- Khalifa ibn Khayyat, Abu 'Amr. (1994). *Tarikh Khalifa ibn Khayyat*, ed. Fawaz. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Khani-Moqaddam, Mahyar and Zahedi, Abdolreza. (2016). "Vakaavi-ye Arkan va Shakhes-ha-ye Amoozeh-ye Imamāt dar Ravaiat-e Razavi," *Farhang-e Razavi*, Vol. 4, No. 16, pp. 177-209. [in persian]
- Khatib Baghdadi, Ahmad ibn 'Ali. (1996). *Tarikh Baghdad*, ed. Muṣṭafa 'Abd al-Qadir'Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1987). *Al-Kafi*, eds. Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Arabic]
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (2008). *Al-Kafi*. Qom: Dar al-Hadith. [in Arabic]

- M a'aref, Majid, Qaedan, Hadi, and Khajavi, Asghar. (2022). "Zamineh-ha-ye Sheklgiri-ye Sunnan-negari dar Sadeh-ye Dovvom ba Ta'kid bar 'Awamel-e Ejtemaei va Siyasi," Vol. 14, No. 27, pp. 29-52. [in persian]
- Majlisi, Mohammad Baqir ibn Mohammad Taqi. (1982). *Bihar al-Anwar*, ed. by a group of scholars. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (1992). *Al-Amali (Iil-Mufid)*, eds. Hossein Wali and Ali Akbar Ghaffari. Qom: Kongereh Sheikh Mufid. [in Arabic]
- Nashi Akbar, Abdullah ibn Muhammad. (1971). *Masa'il al-Imamah wa Muqattafat min al-Kitab al-Awsat fi al-Maqalat*. Beirut: Dar al-Nashr Franz Steiner Wiesbaden. [in Arabic]
- Nawbakhti, Abu Muhammad Hasan ibn Musa. (1976). *Firaq al-Shi'ah*, ed. Seyed Mohammad Sadegh Bahr al-'Uloom. Najaf: Al-Maktabah al-Murtadhawiyah. [in Arabic]
- Razavi, Seyed Abbas. (2006). "Imam Reza (A) va Mas'aleh Velayat-e Ahdi," *Farhang-e Kowsar*, No. 66, pp. 35-46. [in persian]
- Rouhi, Alireza. (2016). "Risheh-kavi-ye Faraz va Forood-e Fathiyah dar Tarikh-e Tashayyo'," *Sireh-Pajouhi Ahl al-Bayt*, Vol. 1, No. 2, pp. 69-87. [in persian]
- Sadaqat Samareh-Hosseini, Kamyar. (1393/2014). "Wasaya-ye Payambar (S) darbareh Janashin-e Bilafasl-e Khod va Naqd-e Nazariyeh-ye Enkar-e Velayat," *Pazhouheshnameh Alavi*, Vol. 5, No. 2, pp. 79-97. [in persian]
- Safari Foroushani, Ne'matollah and Bakhtiari, Zahra. (2012a). "Imam Reza (A) va Ferqeh-ye Waqifiyyah," *Pajouhesh-ha-ye Tarikhi*, Vol. 4, No. 2, pp. 79-98. [in persian]
- Safari Foroushani, Ne'matollah and Bakhtiari, Zahra. (2012b). "Ta'amul Imam Reza (A) ba Ferqeh-ye Zeydiyyah," *Hadith Pajouhi*, Vol. 13, No. 2, pp. 83-112. [in persian]
- Safari Foroushani, Ne'matollah. (1996). *Ghalian: Kavoshi dar Jaryanha va Barayamandha*. Mashhad: Bonyad-e Pajouhesh-ha-ye Eslami-ye Astan-e Qods-e Razavi. [in persian]
- Safari Foroushani, Ne'matollah. (2009a). "Tahlili bar Ghiam-ha-ye 'Alawiyān dar Doran-e Imam Reza (a) va Ertebat an ba Velayat-e Ahdi," *Shi'e-Shenasi*, Vol. 7, No. 26, pp. 57-76. [in persian]
- Safari Foroushani, Ne'matollah. (2009b). "Ferqeh-ha-ye Daron-Shi'i Doran-e Emamat-e Imam Reza (A) (Ba Ta'kid bar Fathiyah va Waqifiyyah)," *Pazhouheshnameh-ye Hekmat va Falsafeh-ye Eslami*, No. 28, pp. 3-22. [in persian]
- Saffar, Muhammad ibn al-Hasan. (1983). *Basa'ir al-Darajat fi Faza'il Al-e Muhammad (S)*, ed. Mohsen ibn Abbas 'Ali Kouchebaghi. Qom: Maktab-e Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [in persian]
- Sasani, Farhad. (2010). *Ma'nakaavi: Be Sou-ye Nashaneh-shenasi Ejtema'i*. Tehran: Elmi. [in persian]
- Soltani, Ali-Asghar. (2005). *Qodrat, Goftehman va Zaban*. Tehran: Ney. [in persian]
- Tabarsi, Ahmad ibn 'Ali. (1982). *Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lajaj*, ed. Mohammad Baqir Kharsan. Mashhad: Nashr Murtaza. [in Arabic]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1996). *I'lam al-Wara bi A'lam al-Huda*, ed. Mo'asseseh Al al-Bayt. Qom: Al al-Bayt. [in Arabic]
- Tabrisi Amuli, Emad al-Din. (1963). *Basharat al-Mustafa li Shi'at al-Murtaza*. Najaf: Al-Maktabah al-Haydariyyah. [in Arabic]
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1990). *Al-Ghaybah*. Qom: Dar al-Ma'arif al-Islamiyyah. [in Ar-

abic]

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1993). *Al-Amali (Iil-Tusi)*, ed. Mo'asseseh al-Ba'thah. Qom: Dar al-Thaqafah. [in Arabic]

Velavi, Ali Mohammad. (2021). *Tarikh-e 'Ilm-e Kalam va Mazaheb-e Islami*. Tehran: Besat. [in persian]